

В. Прилуцький

ПОБУТ СТУДЕНТІВ В УСРР в 1920-х рр.

До останнього часу у вітчизняній історіографії залишається поза увагою така важлива проблема, як повсякденне життя різних верств населення радянської України. Дана стаття є спробою пролити деяке світло на це питання, зокрема на основі архівних та друкованих джерел, дослідити матеріально-побутові умови життя українського студентства в 1920-х рр.

В 1914/15 учбовому році у вузах на території України, що входила до складу Російської імперії, налічувалося 26,7 тис. студентів¹. Головним чином вони були сконцентровані у великих університетських центрах – Києві, Харкові, Одесі. 60 % з них походили з сімей дворян-землевласників, капіталістів, чиновників і т.п. „Дрібна буржуазія” складала близько 20 %. В 1921 р. у вузах навчалася 6 % робітників, 10,5 % селян, 54,7 % службовців, 28,9 % інших².

На початку 1920-х років у системі вищої освіти УСРР відбулися докорінні зміни, які мали значний вплив на структуру студентства. Замість університетів були утворені спеціалізовані інститути. Середні спеціальні навчальні заклади були реформовані у технікуми. З 1922 по 1930 рр. вони випускали спеціалістів вищої кваліфікації вузького профілю. „З метою підготування з робітників міста й села науково-освічених організаторів соціалістичного господарства, а також з метою дійсного оробітничення існуючих інститутів” РНК УСРР декретом від 7 березня 1921 р. ухвалив відкрити дворічні робітничі факультети³.

З осені 1921 р. до вищої школи можна було вступити лише за рекомендаціями партійних, профспілкових, комсомольських, військових організацій та комітетів незаможників. Водночас у 1921-1922 рр. з вузів було виключено 5,5 тис. „соціально-ворожих елементів”⁴.

В 1924 р. в УСРР налічувалося 39 інститутів, 158 технікумів та 33 робітфака, де навчалася відповідно 35 485, 28 167 та 7 972 чоловік. В чотирьох індустріально-технічних інститутах було 6 824 студенти, у 7 сільськогосподарських – 3 856, у 6 медичних – 11 567, у 14 педагогічних – 7 659, у 3 соціально-економічних – 3 789, у 5 художніх – 1790⁵.

Мережа вищих навчальних закладів розподілялася по республіці досить нерівномірно. Головними студентськими центрами, як і до революції, залишалися Київ, Харків, Одеса та Катеринослав. Водночас створювалися нові інститути, технікуми і робітфаки на периферії. У Київській губернії налічувалося 10 інститутів з 11 992 студентами, 36 технікумів з 7 085 та 6 робітфаків з 1 051 слухачами. В Харківській губернії – 8 інститутів (10 603 студенти), 15 технікумів (3 479 студенти),

---

---

7 робітфаків (2 255 студенти). В Одеській – 10 інститутів (7 255 осіб), 23 технікумів (4 471 осіб), 7 робфаків (1 322 осіб). У Дніпропетровській – 3 інститути (3 787 осіб), 26 технікумів (3861 осіб.), 5 робітфаків (1009 осіб.)⁶.

На 1 січня 1927 р. в УСРР налічувалося 37 інститути з 28 196 студентами та 147 технікумів з 26 463 учнями та 31 робітфак з 6 634 учнями⁷. Значно збільшився в цих закладах відсоток робітників і селян. Перших в інститутах було вже 23,2 %, других – 18,2 %. Ще більшою була їх питома вага на робітничих факультетах. В 1926/27 учбовому році серед 5343 учнів, що навчалися на 26 денних робітфаках, робітники складали 61 %, селяни 31,6 %⁸.

Більшість студентів вербувалася з числа службовців (працювали до вступу до вузу в різних установах). Досить значна частина знаходилася до навчання на утриманні рідних – це була найбільш забезпечена група студентства. Згідно з опитуванням, проведеним серед одеських студентів, їх питома вага складала відповідно 33 та 13,9 відсотки⁹.

Серед ремісників прагнення до вищої освіти було незначним. До ремесла вони залучалися вже з раннього віку. Крім того, ремесло забезпечувало матеріально і не викликало бажання навчатися у вузі.

Пов'язані в цілому з тим середовищем, з якого вони походили, майбутні студенти не тільки набували навички людей, що їх оточували, але й досить часто займалися справою своїх близьких, були їх безпосередніми помічниками у добуванні засобів для існування. Так поступово складалися їх уподобання, що визначали потяг до тієї чи іншої спеціальності.

Протягом двадцятих років національний склад студентів змінювався в бік українізації. В 1923/24 учбовому році серед слухачів інститутів українці складали 43,7 %, росіяни 20,1 %, євреї 30,8 %; технікумів: 48,7 % українців, 19,4 % росіян, 23,5 % євреїв. Через три роки (в 1926/27 учбовому році) в інститутах вже 59,4 % та технікумах 64,3 % студентів були українцями. Відповідно 14,7 % та 11,9 % – росіянами, 21,9 % та 18,1 % – євреями¹⁰. У 1923/24 р. українці складали більшість у сільськогосподарських (53,1 %), педагогічних (44,2 %) та художніх інститутах (40,5 %). Значно менше їх було серед студентів соціально-економічних (15,7 %), інженерно-технічних (20,2 %) та медичних (22,1 %) вузів¹¹. В 1928 р. серед слухачів інститутів 25,8 % складали жінки, технікумів – 31,5 %, робітфаків – 14,6 %¹². Серед студенток до вступу до вузу у сільському господарстві та на виробництві працювало приблизно в 2,5 рази менше, ніж серед чоловіків. Приблизно таке ж співвідношення, але навпаки, було між жінками і чоловіками, що знаходилися на утриманні рідних.

Серед студентства значну частину складала робітничо-селянська молодь, яка покинула насиджені місця та звичні заняття, щоб набути вищої освіти. Близько половини майбутніх студентів не здобули середньої освіти. Серед студенток осіб з нижчою освітою було майже в 2,5 рази менше, ніж серед чоловіків, і майже в два рази більше – з середньою¹³. Це можна пояснити тим, що студентки в більшій мірі представляли заможні прошарки населення, мали можливість підготуватися до набуття вищої освіти.

Згідно „Положення про соціальне забезпечення учнів в навчальних закладах професійної освіти”, затвердженого РНК УСРР 6 грудня 1921 р., загальну видачу грошового, продовольчого та майнового постачання в усіх учбових закладах було скасовано. Замість того соціальне забезпечення надавалося лише окремим категоріям студентів. Головним критерієм був класовий принцип. Більшість студентства соціальним забезпеченням не користувалося¹⁴.

В особливо привілейованому становищі опинилися учні робітфаків. 1 лютого 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову „Про матеріальне становище робітфаків”, яка передбачала: „Запропонувати НКПроду видачу продовольчого постачання для робфаків провадити в першу чергу нарівні з Червоною Армією... Відпустити з ресурсів Південбюро ВЦРПС УРПГ необхідні для робфаків обмундирування, взуття, білизну і постільні речі за встановленою і твердою розцінкою... Наркомосу відпускати в першу чергу робфакам належне грошове утримання, підручники і прилади”¹⁵. Всі робітфаківці забезпечувалися повною державною стипендією.

Кожна повна державна стипендія складалася з грошової, продовольчої, речової та житлово-учбової частини. В першому кварталі 1923 р. грошова частина стипендії дорівнювала 72 млн. руб., у другому – 90 млн. руб., а напівстипендії, які отримували окремі категорії студентства – їх половину. Продовольча частина для робітфаківців складала 60 фунтів муки (1 ф. – 409,5 гр.), 7,5 фунтів крупи, 15 фунтів м'яса, 2,5 фунтів жирів і 30 фунтів картоплі. Студентський харчовий пайок був зменшеним. Речове постачання повинно було складатися з одного комплекту обмундирування та білизни на рік. Право на гуртожиток та учбові посібники надавалися тільки робітфаківцям. Інші студенти ним не користувалися¹⁶.

Постановою ВУЦВК від 5 грудня 1923 р. було встановлено стипендії для всіх без винятку студентів робітфаків і 8 тис. напівстипендій для студентів першого року навчання. Для робітфаківців стипендія дорівнювала 8 руб., для студентів інститутів – 4 руб.¹⁷

У постанові ВУЦВК від 17 грудня 1923 р. відзначалося, що вісім червоних рублів недостатньо навіть для сплати комунальних послуг, не враховуючи культурні, просвітницькі та інші потреби, наприклад: придбання необхідних книжок, посібників, зошитів, паперу, сплати різних членських внесків та інші необхідні витрати¹⁸.

РНК УСРР звернувся з пропозицією про збільшення грошової стипендії для робітфаківців до 22 черв. руб. на місяць і стипендатів ВУЗів до 12 черв. руб., виходячи з відповідних розрахунків. Для робітфаківців на одну особу на місяць припадало: на харчування – 3 руб. 72 коп.; на заготівлю і ремонт обмундирування – 5 руб.; на сплату комунальних послуг (помешкання, освітлення, вода, пальне і т.п.) – 4 руб. 40 коп.; на придбання учбових посібників – 2 руб. 20 коп.; на культурні потреби (театр, газети, різного роду членські внески) – 3 руб. 20 коп.; на гігієнічні потреби (лазня, прання білизни, мило, стрижка, гоління) – 1 руб. 65 коп.; на дрібні витрати (проїзд, лагодження, ліки та ін.) – 1 руб. 83 коп. для студентів-напівстипендіатів враховувалися такі ж витрати, але тільки на харчування, сплату комунальних послуг, придбання учбових посібників та гігієнічні потреби. Всього передбачалося виділити 7150 стипендій по 22 руб. для робітфаківців та 8 тис. напівстипендій по 12 руб.¹⁹ У лютому 1924 р. ВУЦВК збільшив повну стипендію до 25 руб. на місяць (для сімейних 37 руб. 50 коп.)²⁰.

Хоча розміри стипендії постійно збільшувалися вона ажніяк не могла задовольнити потреб тих, хто її отримував. Зокрема, про це зазначалося в резолюції I Всесоюзної конференції пролетарського студентства в 1925 р.: „Розмір держстипендій, навіть підвищений порівняно з минулим роком, все ще відстає від загального прожиткового мінімуму. Таким чином стипендія тільки частково вдовольняє потреби студента, не дає можливості йому цілком присвятити себе навчанню, а тому розмір стипендії повинен до наступного учбового року бути збільшений до 30 руб. у промислових центрах або до 25 руб. в інших”²¹.

В УСРР кількість стипендій та їх розмір змінювалися таким чином: 1925/26 р. – 19 тис. державних, 1,3 тис. господарчих та 650 місцевих (окрвиконкому) стипендій з середнім місячним розміром 21 руб., 1927/28 – 24 тис. державних та 1 тис. місцевих стипендій середнім розміром в 24 руб. Хоча в середньому по республіці стипендіями забезпечувалося 39,2 % студентства, реальна картина була зовсім іншою. Оскільки 12044 студентів (учні денних робітфаків, студенти вузів – „робітфаківці”, слухачі факполітосвіти при ІНО) забезпечувалися повністю на 100 %, решта 12936 стипендій розподілялися між всіма іншими студентами, пересічно на 20,3 %. По спеціальностях між окремими вузами вони розподілились за такими коефіцієнтами:

інженерно-технічні – 1:3,4; педагогічні – 1:2,9; медичні – 1:5,7; художні – 1:10,2 тощо²². По невеликих містах за відсутністю необхідної кількості стипендій їх розподіляли на 2/3 частини і вона дорівнювала не більше 7-8 руб.²³

Цілком зрозуміло, що студенти скаржилися на недостатній розмір стипендії. Так, під час опитування один з одеських студентів у своїй анкеті писав: „Просимо вас порушити клопотання перед Наркомпросом про підвищення стипендії для задоволення наших потреб духовних і фізичних”.²⁴ У Миколаївському ІНО при проведенні опитування в 1924 р. 51,6 % з тих, хто подали анкети, скаржилися на надзвичайно важке матеріальне становище.²⁵

На початку 20-х рр. на становищі студентства, як й інших верств республіки, позначилися катастрофічні наслідки голоду 1921-23 рр.

Порівняно в кращих умовах перебували учні робітфаків. Згідно вже згадуваній постанові ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. вони постачалися по нормам курсантів військово-навчальних закладів. Це складало на місяць: зерно-хліб 39 фунтів або 30 фунтів муки; 10 ¼ ф. зерно-круп, 1 7/8 ф. жирів, солі – 1 ¼ ф., що на день містило 1808 калорій. Ця норма до загальнодержавного харчового прожиткового мінімуму в 2700 кал. складала всього 67 %. До того ж і цієї незначної норми досить часто не дотримувалися. Приміром, у січні-травні 1922 р. на кожного учня робітфаку Харківського технологічного інституту видавалося продовольства на 1382 кал. в день, сільськогосподарського – 1703 кал.²⁶ В 1923 р. для робітфаківців Київського ІНО обіди в студентській їдальні почали давати лише з 20 березня. На сніданок і вечерю щоденно видавали 1,5 фунти хлібу, по 5 золотників (1 золотник – 4,266 гр.) цукру та сала²⁷. В середньому в 1922/23 учбовому році продовольча норма для робітфаківців на день складала 2 ф. хліба, 43 зол. м'яса, 24 зол. круп, 3 зол. жирів. Для студентів взагалі лише 1 ф. хліба і 4 ¼ зол. жирів. Як зазначалося в постанові ВУЦВК у грудні 1923 р., із згадуваних норм продуктів ніякий обід не може бути приготовлений, тому що відсутній цілий ряд необхідних допоміжних продуктів, крім того, відсутні в проднормі цукор, чай та інші предмети харчування, без яких продпостачання цілком не задовольняє дійсну потребу”. Було запропоновано встановити для робітфаківців нову місячну продовольчу норму: м'яса – 10 фунтів, муки – 56 ф. 24 зол., круп – 10 ф., жирів – 3 ф. 72 зол., сухих овочей -1 ф. 24 зол., солі – 2 ф. 18 зол., перцю – 0,5 зол., цукру – 2 ф. 48 зол., лаврового листу – 0,2 зол., чаю – 0,24 зол.²⁸

Як зазначалося в документі керівних органів у листопаді 1923 р.: „Проведене дослідження життя студентства дало приголомшливі цифри. 12% студентів харчується один раз у день, що складається з

тарілки супу, $\frac{3}{4}$ фунту чорного хлібу і чашки чаю, 32 % їдять 2 рази в день і тільки решта харчується відносно стерпно²⁹. Згідно анкетування проведеному серед харківських студентів у тому ж році, 17,8 % відповіли, що обідають коли-не-коли, 22,7 % - ніколи не мають м'яса, у 40 % м'ясо буває на обід 1-2 рази на тиждень. Цікаво порівняти це анкетування з аналогічним опитуванням проведеним у 1909 р. Тоді харківські студенти в своїх зауваженнях про студентську їдальню писали: „М'ясо – підошва”, „Борщ – якесь місиво”, „Час від часу переходжу на ковбасу, щоб відпочити від обідів у студентській їдальні”. Що повинен був казати радянський студент, який не міг поскаржитися на якість м'яса, тому що бачив його в студентській їдальні 2-3 рази на місяць. Про таку розкіш як ковбаса, з якою можна було б „відпочити” від студентських обідів, він і не думав. На основі анкетування робився висновок, що 67,2 % всього харківського студентства жили впроголодь.

Особливо тяжкий стан спостерігався серед колишніх мешканців села, менш пристосованих до умов життя у великому місті. Село не було у змозі надати їм дійсну допомогу і вони, якщо й не голодували в повному розумінні слова, були приречені на напівголодне існування. Рятувальницею від справжнього голодування стала студентська їдальня, де обідало 37,4 % тих, що надали анкети³⁰. Обід у ній був єдиною гарячою їжею протягом доби, а для деяких не тільки гарячою, але й взагалі будь-якою їжею. Більшість не могли навіть випити з ранку гарячого чаю, тому, що в гуртожитку його ні на чому було нагріти. До того ж й він би не задовольнив, адже це був один окроп, без цукру і хлібу, на придбання яких не вистачало коштів³¹.

Незважаючи на те, що їдальня тільки абияк підтримувала напівголодне існування, в ній постійно не вистачало місць. Про це свідчило те, що у ВУЗах багато заяв про зарахування на обід залишалися незадоволеними.

На сторінках тогочасних видань можна знайти численні скарги на напівголодне існування студентства: „Прокинешся зранку і думаєш, а що його сьогодні їсти? І так день-удень. До біса навчання, коли його доводиться так здобувати”³²; „Гарячу їжу собі можу дозволити лише раз на тиждень. Про чай і думати не доводиться”³³.

В середині 1920-х років харчування студентства дещо покращилося, але в цілому воно залишалося незадовільним. Про це, зокрема, свідчать результати опитування серед одеських студентів, опубліковані у 1928 р. 51,8% осіб відповіли, що харчуються недостатньо, 0,3 % – зовсім не обідали і лише 5 % харчувалися достатньо добре. Серед жінок недостатньо харчувалися 45,5 %, достатньо добре – 11,5 %. В цілому ж відносно належне харчування отримувало близько половини

студентства Одеси. При цьому у кращому становищі були слухачі вузів, які знаходилися на державному забезпеченні, а також тих, де студенти мали можливість заробляти на службі. Гірше всього харчувалися студенти Медіну (62,3 % – недостатньо), ІЗО (60,5 % – недостатньо), ОПІ (59,2 %). З загальної кількості респондентів (1451 осіб) 75,1 % відповіли, що обідають в їдальні і тільки близько 25 % мали домашні обіди. У цьому відношенні в дещо кращих умовах знаходилися жінки – 47,7 % з них їли вдома. Це можна пояснити як тим, що студентки взагалі знаходилися у дещо кращих побутових умовах, так і тим, що вони були краще обізнані у господарських питаннях³⁴.

Ціни в студентських їдальнях були достатньо помірними. Так в 1925-26 рр. в їдальні Донецького інституту народної освіти (м. Луганськ) сніданок, обід і вечеря коштували 11 руб. на місяць³⁵, Одеського сільськогосподарського інституту – 13 руб.³⁶

Часто під час обіду в студентській їдальні її відвідувачі наштовхувались на певні незручності, пов'язані з її переповненістю. Приміром, як писав журнал „Студент революції” в 1929 р., у черзі до їдальні Київського ІНО доводилося витратити від півтори до двох годин.³⁷

При наявності відповідних умов студенти намагалися організувати харчування по місцю проживання. Приміром у нових гуртожитках у Харкові їх мешканці купували колективно примуси, чайники і самі готували їжу. Обіди коштували набагато дешевше, ніж в їдальні, хоча меню було і не дуже різноманітним.³⁸

Одним з найбільш важливих у повсякденному житті студентства було житлове питання.

31 травня 1921 р. РНК УСРР прийняв постанову „Про забезпечення робітничих факультетів гуртожитками”. Помешкання для гуртожитків повинні були міститися поблизу робітфаків з розрахунку 1 кв. сажень (1 кв. сажень – 4,55224 м² – Прим. автора) на кожного мешканця. Вони були повинні обладнані кип'ятильниками і забезпечені ліжками, столами та іншими необхідними меблями, відповідно до кількості мешканців.³⁹ Саме робітфаківці складали переважну більшість мешканців гуртожитків на початку 1920-х років. На практиці загальні вимоги до студентського житла не виконувалися. Так, згідно опитуванню 1923 р. тільки 18 % студентів жило в гуртожитках і було вдоволено ними. Приміром, гуртожиток Харківського ІНО не був відремонтований: дахи протікали, не було меблів, вікон, опалення.⁴⁰ Взагалі більшість студентських гуртожитків Харкова не опалювалися, в них не діяла каналізація, не було води. 30 % харківського студентства жило в сирих помешканнях. 46,3 % змушено було мешкати на околицях міста далеко від вузів.

Були й взагалі безпритульні, що ночували де прийдеться: в якихось ящиках, на вокзалах, удаючи з себе відставших від поїзду, тощо.⁴¹

В документі, що надійшов до ЦК КП(б)У в листопаді 1923 р. зазначалося: „Гуртожитки студентів знаходяться у найбільш непривабливому стані – тіснява, сирість, темрява, відсутність елементарної обстановки – ось звичайна картина студентського життя”.⁴² А ось як змальовувався студентський гуртожиток у Катеринославі в журналі „Студент революції” в 1924 р.: „Різноманітних розмірів, але однаково холодні і незатишні кімнати... Рідко-рідко можна побачити лампочку, що звішується зі стелі: в більшості випадків студентам доводилось займатися при „коптилках” Поганенькі залізні ліжка з порожніми матрацами з мішків, а то й взагалі без матраців. У більшості випадків на цих ліжках немає ковдр: казенні не видавалися, а власні мали лише відсотків 20 мешкаючих тут студентів... Холод (парове опотління діє лише 6 годин на добу) змушує студентів сидіти в шапках і шинелях. Столів занадто мало для всіх. Буває, що в великій кімнаті розміщується до 30 чоловік, і всі вони на різних курсах, у різних вузах... В гуртожитку знайшло притулок чоловік 560-570, але майже так ж кількість потребує помешкання. Улаштувати їх у гуртожитку неможливо: немає місця”.⁴³

Існувало два типи студентських гуртожитків. В 1926 р. це було 165 інтернатів, де мешкало 9437 студентів, що знаходилися при 104 вузах і під їх безпосереднім керуванням і 38 гуртожитків з 10658 студентами, що містилися у великих студентських центрах і знаходилися у віданні і керувалися Комітетами поліпшення побуту учнів (КПОПУЧ). В документах того часу відмічалось, що вузівські інтернати утримувалися навмання, то подачками адміністрації вузів, то за рахунок крихітних коштів студентських економічних організацій. Більшість вузівських інтернатів (крім інтернатів при робітфаках великих вузів) являли досить гнітючу картину, як у відношенні нормального обладнання, так і господарського обслуговування. Гуртожитки КПОПУЧу не мали під собою твердої матеріальної бази й існували з року в рік без всякого тому, плану за рахунок субсидій, що завжди запізнювалися. „Не слід дивуватися що гуртожитки помалу руйнуються, погано устатковані, а відсутність світла і води в гуртожитках КПОПУЧу явища звичайне... Умови життя в них, ще гірші ніж у гуртожитках ВУЗів, а це погано відбивається як на учбовому успіху, так і на стані здоров'я” – визнавалося в доповідній записці Нарком освіти до РНК УСРР в 1926 р.⁴⁴

Більшість одеських студентів (61,7 %) відповіли в анкетах, що гуртожитки в яких вони живуть не мають самих примітивних зручностей, майже не обладнані для житла. Звичайно це кімнати з недостатньою

кубатурою, незадовільним освітленням, брудні, не відремонтовані і не обладнані печами. Іноді в кімнатах жили від 10 до 30 чоловік (близько 10 %). Майже кожен п'ятий з опитуваних не мали окремого ліжка – першої запоруки здорового відпочинку. Так, в Одеському ІНО 47,7 % студентів жили в тісних помешканнях, лише 61,9 % мали окреме ліжко, в Медіні відповідно 43,6 %, 77,9 %, Хімфаріні – 47,7 %, 81, 1 %.⁴⁵

Значна частина студентських гуртожитків містилася в будинках непристосованих для цього та непридатних для житла взагалі. Приміром, у Києві це приміщення Лаврського музею та бараки, де раніше жили військовополонені; у Харкові – колишній барак будівельних робітників; в Одесі – нічліжний будинок, колишні пивні, трактири.⁴⁶

В особливо несприятливих умовах опинилися студенти та робіт-факівці новачки. Так, у грудні 1926 р. в Харкові у тимчасових приміщеннях мешкало 867 осіб нового прийому (в клубі ІНО – 158, спортзалі ХТІ – 57, читальному залі ЦБПС (Центрального будинку пролетарського студентства – прим. автора) – 107, залі для глядачів – 81, залі БПСа № 4 – 24, вул. Чайковського № 33 – 429 студентів).⁴⁷ Взимку 1926/27 р. спеціальна комісія по обслідуванню побуту пролетарського студентства Харківської міськради, надала таку інформацію: „Під час обслідування комісія натрапила на жахливу картину щодо житлових умов студентства. Наприклад, на Чайковській студенти живуть у колишніх бараках побудованих для сезонних робітників. Бараки абсолютно не пристосовані до зимового житла. Стіни мокрі, холодно, мало повітря. В будинку пролетарського студентства № 1 в залі мешкає 90 студентів, ліжко стоїть до ліжка, столів і стільців нема, на всіх є одна лампа. Щоб готуватися до лекцій приходиться вистоювати спеціальні черги: частина студентів у ночі спить, а частина працює. Так само і в другому помешканні. Тут мешкає 154 студентів – разом чоловіки і жінки. В той же час у будинку в першому поверсі міститься ресторан”.⁴⁸

У жовтні 1926 р. до Наркомосу УСРР надійшов лист від робіт-факівців першого курсу і бувших робітфаківців, які стали студентами Харківського технологічного інституту (ХТІ): „Живемо протягом трьох місяців в антигігієнічних умовах у кімнаті зовсім не пристосованої до житла 67 чоловік, валяючись на загальних дерев'яних нарах без ліжок, маючи одну стіну зала зв'язану з типографією, відокремлену тонкою дерев'яною перегородкою з щілинами, вдихаючи свинцевий пил без достатнього повітря, завдяки чому були випадки захворювання і відправки до лікарні”.⁴⁹

Акт обстеження 28 жовтня 1926 р. підтвердив скаргу мешканців гуртожитку ХТІ на жахливі умови проживання. В ньому повідомлялось, що в приміщенні, де можуть розміститися 20 осіб, проживають фактично

---

65. Суцільні, незйомні нари без підголовників. Матраци набиті соломкою. При найменшому дотику до них виділяється велика кількість порошу... Зала загороджена дерев'яною щілинною перегородкою від літографії... В повітрі відчувається запах фарби... Зал перетворився в справжню конюшню. Зловісний сморід, бруд, пил, клопи та інші паразити".⁵⁰

Водночас мережа гуртожитків розширювалася, будувалися нові помешкання. Найбільш показовим прикладом було зведення 10 двоповерхових будинків (7 з них з вересня по грудень 1927 р.) у Харкові, так звана „Толкачівка”.

Тодішній студентський часопис писав, що переїзд студентів до цих будинків із старих гуртожитків нагадував „перехід з халабуди самоїдів до Паризького салону”. Кімнати вміщували від 4 до 6 чоловік. В усіх корпусах парове опалення. В одному з корпусів відведено великий зал спеціально для читальні. Тут в вільний час студенти могли почитати газети та журнали, пограти в шахи або шашки.⁵¹ На жаль такі новобудови в масштабах республіки були лише винятком і не мали масового поширення.

Будівництво гуртожитків значно відставало від потреб вищої школи. Значна частина студентства опинилася у катастрофічних умовах існування.

При загальному контингенті прийому 1926-27 рр. в 17250 осіб забезпеченню гуртожитками у великих студентських осередках підлягало лише 5630 студентів, тобто 33 %, якщо вважати, що гуртожитками забезпечувався тільки пролетарський склад.⁵²

В 1927/28 р. гуртожитками було забезпечено лише близько 42 % студентів, які мали на них право. Студентські гуртожитки залишалися неймовірно переповненими. При пересічній нормі в 2 кв. сажень, реально на мешканців гуртожитків припадало в Києві і Харкові – 0,8 кв. сажень, Одесі та Дніпропетровську – 1, інших містах від 1 до 1,2 кв. сажень.⁵³

Як зазначалося в акті комісії Київської міськради від 12 березня 1928 р. у нездатних до житла умовах перебувало 260 студентів. Вони були позбавлені будь-якої можливості нормального навчання, через непридатність до житла цих приміщень, а також віддаленість деяких від вузів (Лавра та бараки 6 км.), при чому в останньому випадку студентам доводилося витратити 3-4 години найкоротшого часу на ходіння. Окрім цього, всі приміщення не задовольняли мінімальним вимогам санітарії і гігієни.⁵⁴

Згідно обов'язкових правил розпорядку будинків пролетарського студентства КПОПУЧу кожен їх мешканець повинен був пам'ятати, що його сусіди такі ж студенти, яким треба вчитися, а тому вести себе так,

щоб не перешкоджати їх заняттям. У гуртожитках цілком заборонялися співи, галас, голосні стуки в кімнатах. Для студентів, яким це потрібно по роду занять, наприклад вихованцям музичних учбових закладів, таке дозволялося тільки до 22 години. Заборонялися також співи, крики, біганина тощо в коридорах. В кімнатах потрібно було підтримувати належний лад: підлоги мити не менше двох разів на тиждень; кожен день провітрювати помешкання; сміття, що виміталось з кімнати не залишати в коридорі, а негайно виносити в двір. Було необхідно утримувати у повній чистоті буфетні і уборі кімнати, ні в якому разі не засмічувати раковини й умивальники, а також не виносити у ці кімнати сміття. Мешканці кожної кімнати виділяли старшого відповідального як за майно, що знаходилося в кімнаті, так і за додержанням мешканцями цієї кімнати обов'язкових правил.⁵⁵

Але, як свідчать численні архівні та друковані джерела, для значної частини мешканців студентських гуртожитків ці правила існували лише на папері. Приміром, у розпорядженні по наркомату освіти УСРР від 16 вересня 1926 р. повідомлялося наступне: „Оглянувши 22 серпня всі студентські гуртожитки, що на той час перебували у віданні харківського КОПОПУЧу комісія виявила цілу низку ненормальних явищ у їх стані і умовах перебування в них”. При цьому було зазначено, що вони пояснювалися не стільки обмеженістю матеріальної бази гуртожитків, скільки недбайливим і некультурним ставленням до них серед їх мешканців. Так, в коридорах та кімнатах лунали співи, галас, стуки, що перешкождали роботі і відпочинку самих студентів. У кімнатах панував бруд: по кутках сміття, на стінах написи, помешкання не провітрювалося, в них прали та сушили білизну. Помічалося недбайливе ставлення до державного майна, псування меблів і електромережі. Комісія зробила висновок, що в БПСах не відчувається ніякої дисципліни. Для усунення виявлених негативних явищ наркомат освіти запропонував у правилах внутрішнього розпорядку обов'язково зазначити, що за порушення цих правил винних у цьому висилатимуть з гуртожитку в адміністративному порядку, а випадках особливо важких порушень таких студентів звільняти з вузів.⁵⁶

Аналогічну картину становища в студентських гуртожитках змальовують тогочасні видання: „Деякі найнеобладновані гуртожитки для студентів набувають характер нічліжки. Свій гуртожиток для них остогидлий, у кімнатах не прибирають, раковини забруднюють, готовлять їжу на примусах в кімнатах, не беруть до уваги інших студентів, співають, коли вже треба спати. До цього треба відзначити лайки, розгільдяш, шовінізм, антисемітизм. Деякі не витримують і повертаються додому.”⁵⁷

Для того щоб скласти картину повсякденного життя студентства треба розглянути наскільки студенти були в змозі задовольнити свої матеріальні та культурні потреби. Згідно опитуванню проведеному серед одеських студентів з 2098 респондентів на питання чи мають вони можливість відповідним чином одягатися позитивну відповідь дало лише 14,1 %, купувати книги – 12,5 %, відвідувати театри та кіно – 16,9 %.⁵⁸ Особливий інтерес викликає остання цифра, яка свідчить, що в студентському середовищі прагнення до задоволення духовних потреб брало гору над прагненням придбати новий одяг. Що стосується одягу, то в дещо кращому становищі знаходилися учні робітфаків. На рік їм виділялися: пара чобіт, шинель або пальто, теплий та ліній костюми, кашкет, 2 зміни білизни загальною вартістю 60 крб.⁵⁹ Оскільки на початку 1920-х років серед студентів було чимало демобілізованих військових, широкого поширення набули елементи військової уніформи – шинелі, гімнастерки, френчі, галіфе, будьонівки, що спричинило утвердження своєрідного напіввійськового костюму. Як повідомлялося в одному з тодішніх видань спостерігався потяг частини студентів до дореволюційної форми. З'явилися студентські куртки, значки, шапки старого зразка.⁶⁰

Зустрічалися серед учнів вузів і представники так званої "золотої молоді". У модному вбранні, відмінно виголені та випещені студенти. Тендітні, схожі на актрис, вдягнені за останньою модою, з гарними зачісками студентки. Вони рідко відвідували лекції. Заходили до вузу коли-не-коли, щоб зустріти потрібну людину, поговорити про ціни, коливання валюти тощо. Проте їх можна було зустріти в ресторані, партері театру.

Але переважна більшість вузівців виглядала зовсім по-іншому. Погано вдягнені, давно неголені студенти. Поруч з ними студентки у такому ж скромному одязі. Досить часто в довгополих чоловічих шинелях та кашкетах.

Студентство отримувало від держави допомогу недостатню, щоб жити нормальним життям. Стипендія, яку отримувала у повному обсязі, лише незначна частина студентів, не могла задовольнити навіть елементарних потреб.

В 1925 р. бюджет студента на місяць мав приблизно такий вигляд: витрати на триразове харчування – 15 руб., чай та цукор – 95 коп., членські внески – 50 коп., газети – 90 коп., учбове приладдя – 3 руб., платня за гуртожиток – 50 коп., культурні потреби, прання білизни та лазня – 55 коп. Всього 25 руб. 90 коп. при розмірі середньої стипендії 21 руб.⁶¹ В 1927/28 р. стипендія підвищилися пересічно до 24 руб. Водночас за самим жорстким розрахунком життєвий мінімум

студента на місяць складався: обід у студентській їдальні (35 коп. на день) – 10 руб. 50 коп.; сніданок та вечеря (35 коп. на день) – 10 руб. 50 коп.; амортизаційні витрати на одяг, взуття та ін. – 5 руб.; придбання підручників та учбового приладдя – 2 руб. 50 коп.; побутові потреби (прання, лазня тощо) – 2 руб.;

Культпотреби (газети, театр, кіно) – 2 руб., платня за гуртожиток – 50 коп., членські внески – 50 коп. Тобто 35 руб. 50 коп., що на 8-9 руб. перевищувало розмір щомісячної стипендії.⁶²

Відповіді на анкети змальовують непривабливість та одноманітність студентського життя. “Незначна стипендія, – повідомляв студент II курсу Одеського політехнічного інституту, – не дає можливості ходити в кіно, відвідувати театр, придбати книги, вдягатися, і ми живемо вірніше не живемо, а животіємо, зростаючи егоїстами, скупими і песимістами”. Його думку поділяли й інші студенти: “Стипендія мізерна. В наші молоді роки ми не спроможні задовольнити свої потреби. Через відсутність коштів не відвідуємо театри, кіно, не купуємо книжок, не вдягаємося. Живемо в кімнаті не виходячи нікуди. Таке життя з матеріальними нестатками виховує в нас заздрість, скупість, егоїзм. Характер стає песимістичним. Від нашого кута зору втікають всі принади життя, у нас немає майбутнього. Ми не живемо, а доживаємо ...

Наші матеріальні нестатки досить часто товкають нас на карні вчинки ... Ми оточені, як частоколом, матеріальними незгодами. Все це робить із нас моральних калік непридатних для будівництва сучасного нам життя XX століття”.⁶³

Одна з головних причин надзвичайно важкого матеріального стану студентства полягала у тому, що допомога йому ззовні була зовсім незначною. Аналізуючи результати анонімного перепису харківського студентства в 1923 р. часопис “Студент революції” відмічав, що якщо в минулому більша частина студентства жила за рахунок батьків, то на той час відсоток живших на кошти своїх рідних зменшився до 7,5% у студентів і до 19,5% у студенток. Якщо в 1909 р. тільки на свій власний заробіток жило не більше 25% студентства, то в 1923 р. батьки забезпечували життя тільки 11,7% харківських студентів. Ще 17,4% жило за рахунок стипендії. Решта (70,9%) могла розраховувати лише на власні сили.

Більшість з них (42%) служила. Частина жила за рахунок уроків, випадкових заробітків тощо. Отримуючи ззовні мізерну допомогу, багато студентів самі допомагали своїм сім'ям. Так, 31,2% студентів та 11,6% студенток були головними годувальниками сім'ї.⁶⁴ Ось як характеризувалося повсякденне життя більшої частини студентства на шпальтах тогочасного видання: “Нам здається, що ми не помилилися,

---

якщо скажемо, що така частка складає 75% всього студентства. У них робочий день починається з 8 годин ранку і закінчується часто в 1-2 годину ночі”.⁶⁵ “Більшість пролетарів-студентів, знаходячись у страхітливих умовах існування, вимушені заради шматка хлібу йти на 6-8 годинні служби, а отже втрачають фактичний зв'язок з ВУЗом і всім академічним життям”.⁶⁶ В Полтавському ІНО лекції відбувалися з 17 до 22 години. Це хоч було і незручно, але давало більшості змогу студентів продовжувати навчання. Вдень вони працювали в установах, більшість на двох роботах.⁶⁷

Студенти були згодні виконувати будь-яку роботу. Так, серед одеських вузівців навіть склали жартівливі куплети: “Студент де-юре завершаєт свой учебный год, а де-факто разгружает иностранный пароход”.⁶⁸ У Києві влітку також чимало студентів годувалося за рахунок роботи в порту. Студентські артілі не без успіху конкурували з артілями професійних вантажників. Взимку становище погіршувалося. Краще складалися справи з роботами по місту. З громадських робіт (по очищенню міста від снігу і т.п.) значний відсоток припадав на студентів.⁶⁹ В Полтаві багато студентів теж займалося фізичною працею: брукували тротуари, рубали дрова тощо.⁷⁰

Реальна картина повсякденного життя студента краще вимальовується при дослідженні розкладу його робочого дня. Як свідчить опитування серед одеського студентства близько половини займалося розумовою працею в середньому 8-10 годин на добу, фізичною – тільки 2-3 години. При цьому, якщо на розумову працю жінки – витрачали в середньому стільки ж часу, як і чоловіки, то фізичною працею вони займалися більше (до 7,5% працювали фізично від 7 до 12 годин на добу). Більше всього часу розумовій праці приділяли студенти Одеських сільськогосподарського (98,7%), політехнічного (93,7%) та медичного (90,8%) інститутів. Найбільша частка фізичної праці приходилася на долю студентів Одеських ІЗО (25,9%), муздраміну (17,4%), інаргоспу (20%). Якщо у майбутніх працівників творчих професій фізична праця до певної міри була пов'язана з їх спеціальністю, то для інших студентів вона стала одним з головних джерел здобування коштів на життя. У цілому чоловіки приділяли значно більше уваги розумовій праці. Жінки ж більше часу займалися фізичною працею, що було необхідно для виконання робіт по господарству.⁷¹

Опинившись у вкрай несприятливих матеріальних умовах, переобтяжені в значній мірі непосильною працею, студенти в цілому неоднаково до неї відносилися. Одні мирилися з нею як з неминучим злом. Інші шукали в роботі розраду і знаходили в ній задоволення. Жінки любили свою роботу більше ніж чоловіки. Хоча відповідність між

потребами і роботою, яку виконували чоловіки спостерігалася частіше, ніж у жінок. Водночас чоловіки виконували її механічно, а іноді з примусу. Досить часто під впливом скрути праця втрачала привабливість і ставала ненависною. “Внаслідок поганих матеріальних умов, – писав студент IV курсу Одеського медичного інституту, – доводиться служити і виконувати не цікавлячу мене роботу. Робота притупляє мою свідомість і нічого не дає ні розуму, ні серцю”. Всього близько 10% опитаних одеських студентів відповіли, що не люблять своєї роботи.⁷²

У студентському побуті досить широкого прояву набули різні негативні явища. Про це неодноразово писали тодішні видання. Зокрема, що майже все дозвілля багатьох студентів захоплювали анекдоти: “І як збиралася група вузівців, то починалися безперервні “соромницькі” анекдоти про євреїв, про вірмен, про дівчат, про вдалого солдата, про Пушкіна” тощо.

Поширеними серед студентів були і нецензурні вирази. Іноді їх вважали за один з виявів “гарного тону”. У вузах діти службовців, вчителів намагалися перевершити один одного безперервними лайками, щоб ніхто не подумав, що вони “міщани або інтелігенти”. Деякі студенти лаялися значно більше, даючи “фору” першому-ліпшому робітникові.⁷³

Досить широкого розповсюдження серед мешканців студентських гуртожитків набула гра в карти на гроші. Іноді це закінчувалося кривавими бійками.

Великий інтерес викликали серед частини студентства різні змагання “шлункового” характеру. Вони намагалися “стати переможцем і здобути незабутньої слави сільхозівця Рязанцева, що з гурту виграв три карбованці, випивши за один раз чайник кави - всього 22 стакани”, - писав студентський часопис.⁷⁴

Іноді студенти в гуртожитку розважалися некоректними, “бурсацькими” витівками по відношенню до своїх товаришів: “Студента, що спить вимазують сажею або розмальовують акварельними фарбами під негра. Буває, що того, хто спить обливають холодною водою, прив’язуючи рушником до ліжка”.⁷⁵ “В студентських гуртожитках панує грубість у взаєминах, лайка, а іноді й бійка. Можна також спостерігати сценки систематичного знущання над студентами, що не вміють дати відсічі ... Відсутність будь-якої роботи в гуртожитку, відсутність змоги відпочити в культурному оточенні (немає клубу) породжує всілякі ненормальності в побуті, нудьгу, сум і занепадництво”, – так в 1929 р. журнал “Студент революції” характеризував ситуацію в студентських гуртожитках Харкова. Тут же повідомилося: “Минулий рік дав славетну антисемітську справу групи студентів Геодезичного інституту, а цей рік знов таки рябить пиятками. Бувають випадки ...

коли студентки вживлюють отруту, щоб смерть собі заподіяти”.⁷⁶ На нараді в ЦК ЛКСМУ в березні 1929 р. зазначалося: “Пияцтво не розвинене з однієї простої причини, що грошей немає. Коли ці гроші заводяться, коли студент попадає на практику він п’є, чинить різні непотребства”.

Там же повідомлялося, що бували випадки, коли в гуртожиток приводять проститутку. Але “необхідно констатувати, що окремі випадки статевої розпусти мають місце, але як загальне явище це не спостерігається, як відчувалося в перші роки після революції, ця хвиля спадає, це питання входить у свою норму”.⁷⁷

В документах керівних комсомольських органів відмічалось зростання в студентському середовищі антисемітських настроїв: “Студентів євреїв цураються і відношення в більшості відкрито вороже ... Характерно, що при будь-яких розмовах про чийсь заслуги, стипендії та інших дрібницях вузівського побуту перше питання, що задається про особу, про яку йде мова, а що він єврей ... Агітація в вузах має свої форми – більшість стін вицятувані всякими антисемітськими гаслами ... І іноді набирало форму простого мордобою, коли студента били тільки за те, що він єврей”.⁷⁸

Студентський часопис писав у 1929 р., що в Київському інституті народного господарства мають місце національна ворожнеча та інші негативні явища: “Нещодавно один комсомолец на прилюдних зборах виступив з вимогою встановити відсоткову норму для євреїв при вступі до вишів. Серед студентів можна почути шовіністичні гасла, на зразок “Україна для українців”, “геть росіян”, “бий жидів” ... Був випадок, коли комсомолка єврейка на зборах закликала євреїв до єдності для спільної боротьби”.⁷⁹

Більшовицьке керівництво кваліфікувало як негативне явище і релігійні переконання. Опитування проведене серед харківських студентів у 1923 р. засвідчило, що 6% з них мали релігійні переконання, 80% – не мало, 14% – не відповіли. Серед жіночої частини відсоток віруючих був вищим. Так, серед студентів медінституту релігійні переконання мали 3%, серед студенток – 13%. В ІНО – 4% студентів, 9% – студенток.⁸⁰ Найбільша питома вага віруючих була серед студенток невеликих периферійних інститутів та технікумів.

Важливим фактором, що впливає на повсякденне життя будь-якої людини, є стан її здоров’я. Значна частина радянського студентства у двадцять років мала досить слабе здоров’я. З одного боку це можна пояснити тяжкими матеріальними та побутовими умовами, з іншого – тією обставиною, що майже все воно постраждало від найтяжчих епідемій під час світової та громадянської воєн. Так, серед обстежених

одеських студентів не було жодного, який би не переніс хоча б одну з різновидностей тифу (висипний – 43,3%, повторний – 26,8%, черевний – 29,9%). Лише 11% вважали свій стан здоров'я за відмінний, 66,9% – за задовільний, а 22,1% (тобто майже чверть) – за слабкий. 6,8% були хворі на туберкульоз.⁸¹ Подібний стан речей спостерігався й у Харкові. Серед обслідуваних студентів лише 8,3% були цілком здорові. Водночас 43,6% хворіли на некроїтис, 15,5% – на неврастенію, 7,5% – на катар шлунку. Активну форму туберкульозу мали 6% студентів та 7,1% студенток.⁸² В 1925 р. 65% пацієнтів київської студентської поліклініки, що звернулися до терапевта хворіли на туберкульоз.⁸³ Харківська студентська лікарня за рік (з квітня 1925 по квітень 1926 р.) зареєструвала 1132 випадки захворювання функціональними нервовими хворобами. Надзвичайно висока цифра, якщо взяти 12 тис. студентів. З 378 хворих 214 (56,6%) працювали пересічно 10-13 годин на добу, 164 (43,3%) – 13-16 і більше.⁸⁴

Непомірна праця негативно позначалася на здоров'ї студентства. І з кожним роком навчання у багатьох студентів воно значно погіршувалося. “Чому не звертають увагу, що нервова система розхитується під впливом безмірних матеріальних клопіт; треба пам'ятати, – цитував К. Маркса у своїй анкеті один з одеських студентів, – що не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, буття визначає форми їх свідомості”.⁸⁵ В доповідній записці НКО УСРР в 1928 р. відзначалося, що значна частина абітурієнтів уже хворими вступають до ВУЗів. Про що свідчив їх великий відсоток серед студентів першого курсу. “Відсоток хворих на сухоту і малокрів'я збільшується на кожному вищому курсі. Відсоток хворих взагалі надзвичайно високий”.⁸⁶

Значну роль у повсякденному житті студентства відігравали статеві взаємовідносини. Вони здійснювалися як випадковими зв'язками з різними партнерами, так і постійним довготривалим зв'язком з однією людиною. Результати анонімного анкетування учнів харківських робітфаків у 1926 р. засвідчили наступні факти: 75,3% вступали у статеві стосунки після недовгого знайомства і у 73,1% вони мали недовготривалий характер. 45% жонатих, або тих, хто був жонатий мали позашлюбні зв'язки, які у більшості (63,4%) носили довготривалий характер. У більшості жінок (71,9%) статеві стосунки наступали після тривалого знайомства і у 54,9% незаміжніх студенток мали тривалий характер. Лише 18% жінок вступали у позашлюбний зв'язок.⁸⁷ Певна частина опитуваних не мала стосунків. Серед жінок головними причинами цього були відсутність кохання, страх перед вагітністю, моральні погляди і відсутність потреби. У чоловіків головними

мотивами були страх перед венеричними хворобами, соромливість, відсутність випадку, моральні погляди.

За даними опитування одеського студентства 76,9% чоловіків та 90% жінок вважали найбільш бажаним моногамний зв'язок. Якщо статеві стосунки з декількома партнерами і знаходили своїх adeptів серед чоловіків (15,9%), то серед жінок вони приваблювали тільки 3,7% опитуваних. Досить значний відсоток студентів взагалі відкидали статевий зв'язок (7,2% – чоловіків та 6,3% – жінок).⁸⁸

В студентському середовищі поширювалася тенденція якомога скоріше розпочати сімейне життя. Досить широкого розповсюдження набули приклади вільного не легалізованого шлюбу. В цьому відношенні жінки значно випередили чоловіків (31,7% одеських студенток жили у громадянському шлюбі, а чоловіків усього 16,5%). Незважаючи на те, що вільні форми шлюбу знайшли швидке розповсюдження, якість сімейного життя від цього ніскільки не постраждала. На 790 шлюбів серед одеських студентів припадало лише 95 розлучень, тобто 12%.⁸⁹

Але значна частина студентства не мала можливості розпочати сімейне життя. Серед основних мотивів безшлюб'я перше місце у чоловіків займало матеріальне незабезпечення, а друге – небажання зв'язувати себе. Невелика стипендія, або взагалі її відсутність; житлові умови; страх перед тим, що сім'я не дасть змоги закінчити освіту – все це головні перешкоди, що стоять перед чоловіками на шляху до шлюбу. У жінок перше місце займало небажання зв'язувати себе, а друге – відсутність кохання.

Згідно опитування серед учнів харківських робфаків із загальної кількості тих, хто перебували в шлюбі або були одружені раніше, 16,3% чоловіків і 39,9% жінок перебували в шлюбі більше ніж один раз. Більшість розлучень відбулася не пізніше ніж через два роки шлюбного життя. 22,6% чоловіків назвали головною причиною розлучення ідейні розходження, різницю в культурному розвитку. Одне з типових пояснень: "Відірваний від жінки, вона культурно відстала. Немає можливості її вчити, а тому виробляються різні погляди ..." Другою причиною була звичайна розлука (14,8% у чоловіків і 9,2% у жінок). Найчастіше вона була пов'язана з роками війни: "Фронт, громадянська війна, довга відсутність від дому", "Перша жінка одружилась з іншим під час громадянської війни". Нарешті 7% чоловіків і 14,9% жінок мотивували розторгнення шлюбу несхожістю характерів.⁹⁰

21,8% з опитуваних студентів жили самотньо, 45% - жили з товаришами, 3,6% - з дружиною або сожителькою і тільки 28,7%, тобто

трохи більше чверті, жили у власній родині, де могли отримати якщо не матеріальну, то хоча б моральну підтримку.

Відірвані від рідних місць, живучи серед малознайомих людей, студенти шукали уваги та підтримки не тільки з боку власної родини але й від тих з ким доводилося жити. Це прагнення до зближення з оточуючими було особливо характерне для студента, людини часто позбавленої елементарних умов для існування, життя якої зводилося до постійної і впертої праці. Саме цим можна пояснити той факт, що переважна більшість студентів (92,8%) та студенток (86,3%) любила людей та суспільство та шукали зв'язки з ним.⁹¹

Соціальне середовище, в якому студенти знаходилися до вступу до вузу, відбивалося в певній мірі на формування його характеру. Найбільше впливали на становлення характеру книги (у чоловіків 27,7%, у жінок – 30,3%), потім товариші (22,9% у чоловіків і 20,6% у жінок) і сім'я (відповідно 21,4% та 25,8%). Вплив школи був порівняно незначним.

Серед опитаного одеського студентства за своєю психічною конституцією у середньому виявилось, що 34,5% – холерики, 28,9% – флегматики, 21,3 – меланхоліки і 15,3% – сангвініки. Більш всього сангвініків було серед студентів музично-драматичного інституту (37,1%), меланхоліків – серед медиків (31,9%), холериків – серед студентів інституту народного господарства (42%), флегматиків – серед слухачів радпартшколи (48,1%).⁹²

В республіці досить активно діяли самодіяльні студентські органи, що піклувалися про матеріально-побутові умови їх життя, насамперед, комітети поліпшення побуту учнів вищих шкіл (КПОПУЧі) (у більшості джерел КУБУЧі - прим. авт.). Відповідно до постанови РНК УСРР від 10 жовтня 1922 р. утворилися республіканський та місцеві (у Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі) комітети. Вони являли собою виборні студентські органи, що мали за мету покращення побуту учнів інститутів, технікумів і робфаків. Для цього комітети організовували та сприяли роботі гуртожитків, лікувальних закладів, будинків відпочинку, а також їдалень, пралень, перукарень, майстерень, виробничих колективів та інших установ і підприємств, що полегшували матеріальний стан студентства.⁹³

Наведемо деякі приклади багатогранної діяльності КПОПУЧів.

Після утворення комітету у Харкові у його розпорядження перейшли існуючі на той час амбулаторія, лікарня й аптека. Вже у 1923 р. студентська лікарня ім. Проф. П.І. Шатилова за своїм благоустроєм та організацією справи була однією з кращих не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі. Влітку 1923 р. в 50 верстах від Харкова у

сосновому бору на березі р. Донець було відкрито будинок відпочинку, що міг обслуговувати щомісяця близько 100 студентів. За власною ініціативою комітет встановив зв'язок з Європейською організацією допомоги студентству за домовленістю з якою безкоштовне харчування надавалося близько 2 тисячам студентів. Всього з липня 1922 по липень 1923 р. через студентські їдальні було видано 68 718 обідів. Для задоволення потреб учнів харківських вузів КПОПУЧ організував виробничі майстерні: кравецьку, шевську, годинникову, шапкову, палітурну; перукарню, фотографію. В них працювали майже виключно студенти. Ціни на послуги були значно нижчі від ринкових.⁹⁴

У розпорядженні Одеського КПОПУЧу в 1924 р. було шість гуртожитків. З квітня 1923 по квітень 1924 р. через дві їдальні Американська секція Європейської організації допомоги студентству у середньому щомісяця передавала продовольства на 1625 студентів по 1,3 долара на кожного. За цей період через студентську поліклініку пройшло близько 30 тис. хворих. За рік її аптекою безкоштовно або з значною знижкою було відпущено 15 тис. рецептів.⁹⁵

Київський КПОПУЧ у 1924 р. опікувався амбулаторією, яка приймала за рік близько 42 тис. студентів; їдальнями, що обслуговували 3340 чоловік; будинком відпочинку на 200 осіб.⁹⁶

Своєрідними філіями КПОПУЧу на місцях були студентські каси взаємодопомоги, що діяли в великих вузах. Вони мали за мету матеріальну та трудову (підшукування підробітків) допомогу своїм членам. Для цього каси видавали позики найбіднішим студентам, окремим колективам та трудовим артілям; організовували різні установи, які підшукували роботу учням вузів тощо.⁹⁷

Першою в Києві виникла каса взаємодопомоги в медичному інституті. Вже через десять місяців вона нараховувала до 1200 членів. Каса значно полегшувала матеріальне становище студентів, особливо у випадках хвороби, поїздок та непередбачених витрат. Її лікарняна секція надала за цей час допомогу близько 800 хворим вузівцям. Бюро праці при касі організувало артілі: фельдшерські та по охороні магазинів.⁹⁸

Каса взаємодопомоги харківського технологічного інституту взяла в оренду кінотеатр та перукарню. Нею були організовані майстерні по лагодженню та шевська, де члени каси ремонтували одяг та взуття зі знижкою в 50%.⁹⁹

Проте, в цілому по республіці каси взаємодопомоги охоплювали незначний відсоток студентів: у Києві - 9 %, Харкові - 13,6 %, Одесі - 19,8 %.¹⁰⁰

1920-ті роки стали переломними в житті студентів, як і всього населення радянської України. Реформування вищої школи, курс на її пролетаризацію змінили соціальне обличчя студентства. Робітничеселянська молодь принесла до вузів свої звички, уклад життя, які були чужі традиціям старого студентства і викликали чвари в студентському середовищі навіть на побутовому рівні. Учні вищих шкіл опинилися у надзвичайно тяжких матеріально-побутових умовах. Заступник НКО УСРР Я. Ряппо визнавав: "Підсумовуючи матеріальне забезпечення радянського студентства й умови його життя, можна сказати, що радянське студентство перебуває в гірших умовах ніж студентство у передвоєнний час".¹⁰¹

Повсякденне життя учнів вищих шкіл перетворилося у постійну боротьбу за виживання. Щоб заробити на шматок хліба більшість студентів була вимушена багато працювати. Це негативно впливало на їх навчання та стан здоров'я.

¹ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – К., 1937 – С. 133.

² Народна освіта на Україні. - Х., 1924. – С 70-71.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. – К., 1979. – С. 182.

⁴ Народи освіти на Україні. – С. 72-73.

⁵ Там само – С. 100-102.

⁶ Там само – С. 100-102

⁷ Україна: Стат.щорічник на 1928 р. – Х.,1928. – С.98 – 99.

⁸ Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Х.,1927. – С.77.

⁹ Ласс Д. Современное студенчество. – М.-Л.,1928. – С.24.

¹⁰ Ряппо Я.П. Вказ. праця. – С. 74.

¹¹ Народна освіта на Україні. – С. 49.

¹² Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – С. 144.

¹³ Ласс Д. Вказ. праця. С. 25-26.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 2.

¹⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. I. - К., 1960 – С. 137-138.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 166 – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 8; Ряппо Я. Реформа вищої школи на Україні в годы революции. – Х., 1925. – С. 40.

¹⁷ Народна освіта на Україні. – С. 73.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 8 зв. – 9.

¹⁹ Там само.

²⁰ Народна освіта на Україні. – с. 73.

²¹ Студент революції. – 1925. - № 5. – С. 78.

-
-
- ²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 66.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 1150. – Арк. 37.
- ²⁴ Ласс Д. Вказ. праця. – С. 44.
- ²⁵ Путь просвещения. – 1924. - № 9. – С. 267.
- ²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1513. – Арк. 31-32.
- ²⁷ Путь просвещения. – 1923. - № 7-8. – С. 266-267.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 809. – Арк. 8.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 20. – Спр. 1777. – Арк. 12.
- ³⁰ Студент революції. – 1923. - № 7-8. – С. 8-9.
- ³¹ Там само. - № 4-5. – С. 74.
- ³² Там само. – 1924. - № 7. - С. 27.
- ³³ Путь просвещения. – 1924. - № 9. – С. 267.
- ³⁴ Ласс Д. Вказ. праця. – С. 38-39.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 1175. Арк. 40.
- ³⁶ Там само. – Оп. 6. – Спр. 1047. – Арк. 287.
- ³⁷ Студент революції. – 1929. - № 5-6. – С. 74.
- ³⁸ Там само. – 1928. - № 3. – С. 43.
- ³⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917 – 1927. – С. 190.
- ⁴⁰ Студент революції. – 1923. - № 2-3. – С. 115
- ⁴¹ Там само. - № 6. – С. 8.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1777. Арк. 12.
- ⁴³ Студент революції. – 1924. – № 1-2. – с. 65
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1043. – Арк. 78, 87.
- ⁴⁵ Ласс Д. Вказ. праця. – С. 33, 36.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 68.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1037. – Арк. 14.
- ⁴⁸ Там само. – Арк.. 3.
- ⁴⁹ Там само. – Арк.. 14-14 зв.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2264. – Арк.229.
- ⁵¹ Студент революції. – 1928. - № 3. – С. 42-43.
- ⁵² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1039. – Арк. 116.
- ⁵³ ЦДАГО України. – ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 68.
- ⁵⁴ Державний Архів м. Києва. – Ф. Р-11. – Оп. 1 – Спр. 997. – Арк.. 54.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 1039. – Арк. 108.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 45-45 зв.
- ⁵⁷ Студент революції. – 1928. - № 1 – С. 52.
- ⁵⁸ Ласс Д. Вказ. праця. – С. 42.
- ⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – оп. 3. Спр. 809. – Арк. 9.
- ⁶¹ Студент революції. – 1929. - № 4. – с. 49.
- ⁶¹ Там само. – 1926. - № 1. – с. 36.
- ⁶² ЦДАГО України. – ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 66.
- ⁶³ Ласс Д. Вказ. праця. – с. 3, 31.
- ⁶⁴ Студент революції – 1923 . № 7-8. с. 9-10.

-
- ⁶⁵ Там само. - № 4-5. - с. 75.
⁶⁶ Там само. - 1922. № 1. - с. 96.
⁶⁷ Там само. 1924. - № 1-2. - с. 91.
⁶⁸ ЦДАГО України. - ф. 7. - Оп. 1. - Спр. 494. - Арк. 112.
⁶⁹ Красный студент. - 1924. - № 3. - с. 47.
⁷⁰ Студент революции. - 1923. - № 2-3. - с. 120.
⁷¹ Ласс Д. - Вказ. праця. - с. 46-48.
⁷² Там само. - с. 50.
⁷³ Студент революції. - 1928. - № 1. - с. 15
⁷⁴ Там само. - с. 21.
⁷⁵ Там само. - с. 54.
⁷⁶ Там само. - 1929. - № 5-6. - с. 47.
⁷⁷ ЦДАГО України. - ф. 7. - Оп. 1. - Спр. 494. - Арк. 106-106 зв.
⁷⁸ Там само. - Спр. 165. - Арк. 30-31.
⁷⁹ Студент революції. - 1929. - № 4. - С. 24.
⁸⁰ Там само. - 1923. - № 7-8. - с. 11.
⁸¹ Ласс Д. Вказ. праця. - с. 28-30.
⁸² Студент революции. - 1923. - № 6. - с. 9.
⁸³ Там само. - 1925. - № 3. - с. 47.
⁸⁴ Там само. - 1928. - № 6. - с. 50-51.
⁸⁵ Ласс Д. Вказ. праця. - с. 44.
⁸⁶ ЦДАГО України. - ф. 7. - Оп. 1. - Спр. 274. - Арк. 67, 69.
⁸⁷ Студент революції. - 1927. - № 1. - с. 39, 44-45.
⁸⁸ Ласс Д. Вказ. праця. - с. 210.
⁸⁹ Там само. - с. 141.
⁹⁰ Студент революції. - 1927. - № 2. - с. 55-57.
⁹¹ Ласс Д. Вказ. праця. - с. 44-45.
⁹² Там само. - с. 52-53.
⁹³ ЦДАГО України. - Ф.1. -Оп. 20. - Спр. 1513. - Арк. 40.
⁹⁴ Студент революції. - 1923. - № 7-8. - С. 123.
⁹⁵ ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 4. - Спр. 1151. - Арк. 73.
⁹⁶ Там само. - Спр. 212. - Арк. 17.
⁹⁷ Там само. - Оп. 2. - спр. 254. - Арк. 186.
⁹⁸ Студент революции. - 1923. - №2-3. - С.103.
⁹⁹ Там само. - №4-5. -С. 105.
¹⁰⁰ Ряппо Я. Радянське студентство. - Х., 1928. - С. 36.
¹⁰¹ Там само.